

Оксана Терещук

старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу
експозиційно-виставкової роботи і міжнародного співробітництва,
філія «Скарбниця Національного музею історії України»
(Київ, Україна)

tereshchuk.oksi@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4917-797X>

Oksana Tereshchuk

senior research fellow of the branch
«Treasury of the National Museum of the History of Ukraine»
(Kyiv, Ukraine)

tereshchuk.oksi@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4917-797X>

ЦЕРКОВНІ СТАРОЖИТНОСТІ-ВКЛАДИ 17 СТОЛІТТЯ ВІД БРАТІВ КИСЕЛІВ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

THE CHURCH PRECIOUS DONATIONS 17 CENTURY BY KYSIL'S BROTHERS IN COLLECTION BY OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE

Анотація

Статтю присвячено дорогоцінним вкладам 17 ст. до православних храмів України від братів Адама й Миколи Киселів, які увійшли в історію як видатні українські діячі Речі Посполитої, дипломати, воїни-лицарі, фундатори та меценати культури, освіти, церкви.

Ключові слова: церква, старожитності-вклади, золотарство, гаптування, козацька доба, меценатство, формування колекції, музей.

Abstract

This research is about church precious donations 17 century by Adam and Mykola Kysil's brothers – prominent ukrainian personalites of Rzeczpospolita, diplomats, knights cavaliers, founders and maecenases of Ukrainian culture, education, church. They presented a treasures-donations to orthodox churches of Ukraine, which located in their huge land holdings in Chernigiv and Volyn regions. Study and right atribution this exhibites – aim this article.

Keywords: orthodox church of Ukraine, precious donations, jewelry, embroidery, Hetmanat, maecenases, creating a collection, museum.

У музеї зберігається численна колекція меморіальних дорогоцінних пам'яток. Їх унікальність і цінність у тому, що за кожною такою коштовністю прихована історія певного міста чи села, церкви та її фундатора або благодійника, яких у вирі минулих століть поглинуло забуття. А це втрачена пам'ять про наших предків і життєвий досвід минулих поколінь, які є вкрай необхідними сучасним українцям.

До таких пам'яток належать церковні дорогоцінні вклади від відомих українців – братів Адама й Миколи Киселів, які увійшли в історію як політики-дипломати, воїни-лицарі козацької доби, фундатори та меценати православної церкви того часу, коли Україна перебувала у складі Речі Посполитої. Їхні пам'ятки-вклади – це срібна даросховниця з Макошинського монастиря, що на Чернігівщині (**рис. 1**), й унікальні зразки гаптованого (вишитого золотом ниткою) літургійного одягу, які подарував Адам Кисіль родинній церкві в с. Низкиничі, що на Волині (**рис. 4, 6**).

Даросховниця (**рис. 1**, інв. № ДМ-6636, колекція Скарбниці НМІУ) одразу привертає погляд своїм містичним виглядом, зацікавлює призначенням та інтригує походженням.

Власне, вже назва свідчить про те, що вона призначена для схову (зберігання) Святих Дарів і є предметом церковного культу. У православ'ї та католицтві Святі Дари – це Тіло і Кров Господа Ісуса Христа, тобто це хліб і вино, які подає священник для причастя вірян. Запасні Дари, що, імовірно, використовують для причастя поза церквою для хворих, зберігаються саме в посудині-даросховниці, яка в православних стоїть на престолі вівтаря. Отже, за своїм призначенням це сакральна (священна) посудина для збереження головних святинь церкви – Святих Дарів, і торкатися до неї мають право винятково священнослужителі.

Як бачимо, даросховниця, або ж гробниця (Щербаківський, 1924, с. 3–11) (**рис. 6**), має будову й декоративне оформлення, які відповідають готичному стилю, переважно культовому за призначенням і релігійному за тематикою (**рис. 1–2**). За даними музейних інвентарних книг, вона виготовлена зі срібла 700 проби, має висоту 150 мм, довжину 14,50 мм, ширину 70 мм, чисту вагу 270,9 г. Нижня частина даросховниці виготовлена у вигляді середньовічного саркофага (релікваріуму), а верхню становлять три стрілчасті вежі готичного зразка, поставлені на даху гробниці. Зовнішня поверхня саркофага зверху та знизу обрамлена відлитою смугами прорізного мереживного орнаменту у вигляді кіл і зубчиків – типовими для готики декоративними елементами архітектурних балдахинів та балюстрад. А зовнішня поверхня трьох пірамід покрита прорізним візерунком, що нагадує архітектурні мотиви готичного вікна. Шпилі завершуються відлитою кульками-галками – основою для хрестів, які увінчують готичну церковну базиліку. На експонаті вони, на жаль, не збереглися (**рис. 1**).

Із двох боків саркофаг містить сцени, які описані в Євангеліях Нового Заповіту й пов'язані з трагічними подіями, що відбувалися в останні дні життя Ісуса Христа. Сюжети виконані різцем у техніці гравірування. На передній стінці зображені Страсті Христові – у центрі сцена «Пієта» – оплакування Христа Богоматір'ю, з боків – євангельські сюжети «Катування» та «Увінчання терновим вінком» (**рис. 1**). На протилежній стінці в центрі зображена ікона «Знамення» – Богоматір з Божественним Немовлям на її лоні та молитовно піднятими руками (**рис. 2**). Вона молиться, звертається до Бога й просить захисту. Симетрично, з боків від Богородиці, бачимо святих Антонія та Феодосія Печерських, Миколу Чудотворця, апо-

столів Петра й Павла. Біля них нанесені різцем грецькі літери, що стверджують імена зображених. На бічних стінках – голівки шестикрилих серафимів, ангелів вогню, найближчих до Бога. Саркофаг закривається у візуальній частині на замок-засув, який теж виготовлений у вигляді голівки ангела (рис. 1). Загалом, у будові гробниці підкреслена властива готиці вертикаль, піднесеність угору, у сюжетах – поєднання з вічністю, таємна містика та зв'язок з «вищими» ірраціональними силами.

Даросховниця є експонатом з літописом – вкладним написом, який золотар наніс на зовнішню поверхню

Рис. 1. Лицевий бік даросховниці. Сюжет «Пієта»

Рис. 2. Зворотний бік даросховниці. Сюжет «Знамення»

Рис. 3. Вкладний напис

її дна. Цей напис містить інформацію про пам'ятку на зразок архівного джерела (рис. 3). З написаного дізнаємося про таке: «Сію гробницю сооружися стараніем годна отца Пафнутія ігумена і братии монастыря Николы Макошинского в року АХОГ мсца февраля дня ЄІ». Дата виготовлення позначена кириличними літерами – 1673 року 15 лютого. Вочевидь, гробницю виготовили до великого релігійного свята Стрітення Господнього (за юліанським календарем), коли символічно зустрічаються Бог із людством, а також Старий і Новий Заповіти. Нанесений вкладний напис доповнює інформацію щодо походження експоната – з «...монастиря Миколи Макошинського». Цю святу обитель заснував у середині 17 ст. (імовірно на початку 1640-х рр.) відомий український дипломат, сенатор Речі Посполитої (1641), а згодом – воєвода Києва Адам Кисіль (1649–1653) на правому березі р. Десна неподалік від с. Макошине (нині селище Менської громади Корюківського р-ну Чернігівської обл.) (Щербак, 2007, с. 304).

Головний храм згаданого монастиря зведено й названо на честь святого Миколи Чудотворця, небесного покровителя молодшого брата Адама Киселя – теж Миколи. Можна припустити, що за такою маленькою скромною скарбни-

цею криється історія знатного в 17 ст. українського шляхетного роду Киселів, яких називали «*Кисілі з Брусилова*», бо вони мали історичне коріння з Брусилова Київського воєводства Речі Посполитої та родовий герб – «Світольдич». (Niesiecki, 1840, s. 95–98).

Братам Киселям випало жити й воювати за складних політичних обставин – саме тоді, коли в часи Хмельниччини територію України поділили Росія та Польща. Молодший брат Адама – Микола Григорович Кисіль (бл. 1605 – 11 березня 1651), після смерті батьків перебував під опікою старшого брата. Подорослішавши, став на тривалий час правою рукою Адама. У період Хмельниччини разом зі старшим братом брав участь у дипломатичних перемовинах, зокрема в серпні 1650-го був послом від польського короля до Б. Хмельницького, щоб завадити зближенню гетьмана з турками. На початку 1651 р. взяв участь у зимовому поході полководця Речі Посполитої Мартина Калиновського. Загинув під Вінницею 11 березня 1651 р., ведучи в атаку своє військо через ледь затягнутий льодом став, прикритий соломою за наказом козацького полковника Івана Богуна. Під копитами коней крига на річці провалилась, і дві польські хоругви під командуванням Миколи Киселя потонули. (Львівська наукова бібліотека НАН України, Ф. Оссолінських). Поховали Киселя-молодшого, імовірно, за розпорядження старшого брата Адама, в олов'яному саркофазі (рис. 9) під криптою родинної церкви Успенського чоловічого монастиря в с. Низкиничі на Волині. Для уважного дослідження варто звернути увагу на ще одну деталь – дату, вказану в літописі експоната – «1673». Співставивши роки життя фундатора монастиря – Адама Киселя, і нанесену різцем дату, приходимо до такого висновку. Дата смерті Киселя-старшого – 1653, а дата виготовлення гробниці – 1673. Різниця між ними –

20 років. Отже, можна припустити, що «*братія Макошинського монастиря*» до посмертної ювілейної дати вшанування імені фундатора й благодійника монастиря замовила сакральну гробницю з пам'ятним написом для історії.

Обіймаючи посаду сенатора Речі Посполитої, під час сейму Чернігівського воєводства 1646 р., незважаючи на потужні позиції католицької церкви, Адам Кисіль зміг додати до інструкції пункт про захист «грецької релігії». Відтоді в межах земельних володінь посадовця під його фундацією з'являється ціла низка православних монастирів: на Чернігівщині – Максаківський Спасо-Преображенський монастир, зведений у с. Максаки 1642 р., Макошинські – Миколаївський чоловічий і Покровський жіночий монастирі, фундовані 1640 р., та на Волині – заснований 1643 р. родинний православний чоловічий монастир у с. Низкиничі (нині Нововолинської громади Волинської обл.). Це були монастирі, які стали для людей осередками віри й культури, опорою в житті (Новицький, 1885, с. 205). До них Адам Кисіль дарував коштовні вклади, увіковічивши тим самим своє ім'я та рід.

З родинного монастиря Киселів, що в с. Низкиничі на Волині, походять наступні старожитності-вклади: риза

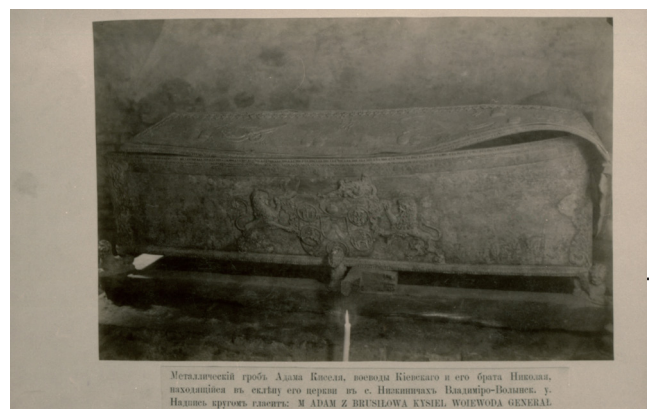

Рис. 9. Світлина олов'яного саркофагу братів Киселів із альбому А. Прахова

Рис. 4. Риза із гербом А. Киселя

Рис. 5. Родинний герб «Світольдич»

Рис. 6.
Єпитрахиль –
вклад А. Киселя

та єпитрахиль (рис. 4, 6). Це вишукані зразки гаптованого літургійного одягу середини 17 ст. Вони належать до колекції НМІУ (інв. №№Т-6484, 6485). Риза є верхнім одягом священника, за своїм церковним змістом символізує праведність і духовну радість. Ризу виготовлено з оксамиту червоного кольору у формі намету, на тлі якого «мерехтять» вишиті золотом сюжети, що розкривають нам історію походження роду Киселів та їхньої побожності. На опліччі збереглася унікальна одноярусна композиція, у центрі якої вирізняється ікона «Знамення», що становить одну із центральних композицій деїсусного ряду. Обабіч від неї в овальних картушах майстерно вишиті в техніці «за лічбою» постаті святих: Григорія Богослова з книгою в руках ліворуч (небесного покровителя батька дарувальника – Григорія Гнівошовича Киселя-Низкиницького) та Миколи Чудотворця Небесного (покровителя молодшого брата благодійника – Миколи Киселя). Релігійний ряд ризи схожий за змістом до сюжетів на даросховниці. По контуру ризу обрамлено широкою смугою рослинно-

го орнаменту з пишних стиглих грон винограду, листя та лози – символів жертвовності Ісуса Христа. Здається, що майстрині голкою «розписали» дорогоцінний оксамит. Риза має не лише мистецьку, релігійну, а й історичну цінність. У нижній частині оксамиту бачимо гаптований золоченими нитками герб роду Киселів – «Світольдич» (рис. 5). Він містить зображення намету на червоному тлі з хрестом і двома зірками над копулою. Родинна символіка обрамлена колом, над яким вишиті три замкові вежі. Цей герб, згідно із твердженням Шимона Окольського, автора гербівника, виданого в Кракові в 1641–1645 рр., пращур Киселя – «лицар Свентольдич»,

отримав від київського князя близько 1054 р. (Новицький, 1885, с. 205). Літери, гаптовані польською мовою навколо герба: A, Z, B, K, G, W, Z, K, S, T, N, ідентифікують посадовця. Вони читаються як: «Адам із Брусилова Кисіль, Воєвода, Генерал Київський, Носовський, Тлумачський староста», і в такий спосіб інформують про адміністративні посади та сферу діяльності урядовця. Отримавши гідну освіту в Замойській академії, Адам Кисіль почав дипломатичну кар'єру в комісії із розв'язання польсько-російських поземельних суперечок на Чернігово-Сіверщині протягом 1634–1635 рр., і за це отримав посаду чернігівського підкоморія (1633–1639) та багате староство Носівське у власне володіння. Із 1639 до 1645 рр. він був чернігівським каштеляном, з 1641 р. – сенатором Речі Посполитої, київським каштеляном (1645–1648), брацлавським (1648) і нарешті київським воєводою (1649–1653) (Новицький, 1885, с. 205). Так само стрімко зростали й маєтки. Скромному власнику спадкового с. Низкиничі на Волині, що складалося із 37 димів (дворів), наприкінці життя належало 65 поселень, зокрема 37 – на Волині, 18 – на Київщині, 7 – на Чернігівщині й 3 – у Белзькому воєводстві, з річним прибутком 150 тис. золотих (Каманін, 1918, с. 57–60).

Цікавою за своїм художнім та історичним значенням є наступна пам'ятка-вклад родинній церкві від фундатора – єпитрахиль (із грецької – «та, що на шиї»). Це стрічка з вишитими хрестами, яка є невід'ємною складовою літургійного вбрання священника (**рис. 6**). За духовним змістом єпитрахиль знаменує благодать Богу, тому без неї священнослужитель не здійснює богослужіння чи священнодійства. Її також виготовлено із червоного оксамиту, прикрашено двома гаптованими нашивними медальйонами, між якими нашиті майстерно виготовлені чотирикінцеві хрестики з блискітками. Медальйон у

верхній частині прикрашає композиція «Голгофський Хрест із пристоячими». Праворуч хреста – Богоматір, ліворуч – постать святого Івана Богослова. Для них характерна витонченість пропорцій і тонке моделювання облич. Слід зазначити, що обличчя святих не вишиті, а написані олійними фарбами. Це наводить на думку, що над вкладом працювали не лише вишивальниці, а й іконописці. Інший медальйон круглої форми, що у нижній частині виробу, прикрашений гаптованою фігурою святого Романа Солодкоспівця, улюбленого персонажа іконографічного сюжету Покрови. По колу вишитий напис: «КОНЪДАКОМЪ ЕІСИ РОМАНЪ ПЕВЕЦЪ ТВОРЕЦЪ». Червоний колір оксамитового тла чудово підкреслює ошатність зображень, гаптованих золотом і сріблом. Єпитрахиль, за художніми властивостями, має прикладне, ужиткове призначення, яке дає можливість відчувати рукодільність золотого шиття та наблизити його до творів декоративного мистецтва. За історичним значенням, ця пам'ятка належить до робіт, де іконографічний сюжет Покрови, який символізує захист християн від іновірців, знайшов своє втілення в гаптарському мистецтві. Церковний вклад ще раз доводить те, що, обіймаючи посаду сенатора Речі Посполитої, Адам Кисіль був захисником козаків та їх віри перед королем і сеймом Польщі. На момент фундації 1643 р. чоловічого монастиря у родинному с. Низкиничі головна церква мала назву – Покровської (нині Свято-Успенської, від якої походить сучасна назва монастиря). Тому сюжет Покрови знайшов своє місце на подарунку-вкладі від земляка-фундатора.

Бажання припинити кровопролиття між козаками й поляками та знайти компромісне рішення поставило київського воєводу в ситуацію «між двох вогнів», коли обидві сторони, що ворогували, вважали його зрадником. У Бересті 3

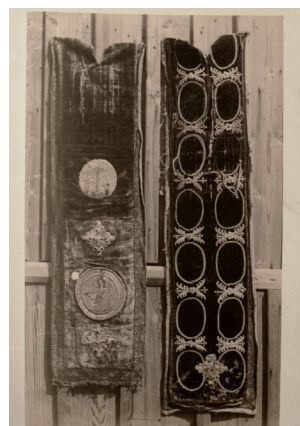
травня 1653 р. після сейму і палких дебатів, вимучений подагрою, київський воєвода й сенатор Адам Кисіль помер. Тіло відомого дипломата перевезли на Волинь у родовий маєток Низкиничі, де за заповітом поховали під криптою родинної церкви в одній олов'яній труні з рідним братом Миколою (рис. 9). Про це свідчать написи польською мовою з обох сторін саркофага. З однієї: «Адам із Брусилова Кисіль, Воєвода, Генерал Київський, Носовський, Тлумацький староста», а з другої: «Микола з Брусилова, Черкаський, Синицький староста, полковник». Запис про Адама Кисіля повторює ініціали літер, що й на гербі «Світольдич». Для зацікавленого читача зауважу, що до сьогодення саркофаг у церкві зберігся, але на ньому вцілів лише напис про Миколу Киселя (Ричков, 2004, с. 168–172). Проте, що на саркофазі було два написи, дізнаємося з альбому Адріана Вікторовича Прахова (1846–1916) – українського мистецтвознавця, археолога, професора Київського університету Св. Володимира. 1886 р. дослідник подорожував, оглянув і сфотографував найважливіші монастирі та церкви південно-західної Волині й опублікував ці матеріали в «Альбомі фотографій до археологічної поїздки професора А. В. Прахова на Волинь 1886 року», який зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Серед фото є світлини сакральних пам'яток Низкиницького монастиря, а саме – оксамитової ризи та єпитрахилі, які подарував Адам Кисіль монастирю, саркофага з тлінними останками братів Киселів та надгробного пам'ятника Адаму Киселю – витвору мистецтва 17 ст. (рис. 7–10). Експедиція стала можлива завдяки тому, що київський генерал-губернатор Олександр Дрентельн бажав отримати експертний висновок щодо стану духовних святинь Волині.

Рис. 7. Світлина ризи А. Киселя з альбому А. Прахова

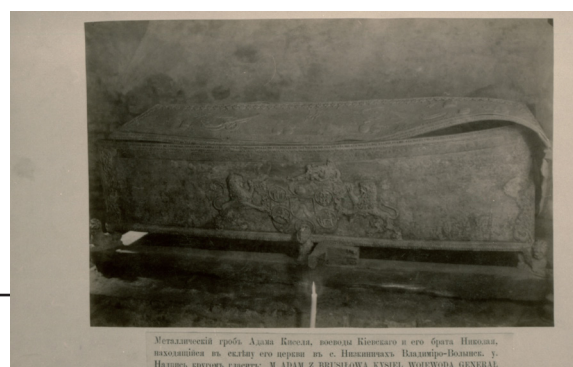

чяго бархата, покертованила Адамом Киселем із пера с. Низкиничих є. образом св. Николая (?).

Рис. 8. Світлина єпитрахилі з альбому А. Прахова

хатних є. півтори образи єпитрахиль є. бархатних ризах є. Адамом Киселем із его пером із с. Низкиничих XVII в. Прахово-Володимир. у.

Металевий гроб Адама Киселя, воєводи Київського і его брата Николая, похованих із оксамитом із с. Низкиничих Прахово-Володимир. у. Николая другою главою: Я АДАМ З БРУСИЛОВА KISIEL WOJEWODA GENERAL

Рис. 9. Світлина олов'яного саркофагу братів Киселів із альбому А. Прахова

Рис. 10. Надгробний пам'ятник А. Киселю в родинній церкві с. Низкиничі

Як бачимо, духовна святиня в Низкиничах стала гідним пам'ятником своєму фундатору, дипломату, меценату, охоронцем його могили, місцем молитви за душу благодійника (рис. 11).

Під час дослідження меморіальних пам'яток-вкладів, їхньої історії, походження виникає питання про майстрів, які створили ці унікальні старожитності.

Де саме в Україні виготовили культову даросховницю з Макошинського монастиря, невідомо, адже золотар не залишив свого тавра. Зображення святих Антонія та Феодосія Печерських обабіч Оранти на одній із її сторін свідчать про зв'язки з Києвом. Де саме вишивальниці пошили й гаптували літургійний одяг для родинного монастиря Киселів на Волині, теж невідомо, тому що на вкладах відсутні відповідні позначення. Але є важлива деталь для припущення. На верхньому медальйоні єпитрахилі (рис. 6) із сюжетом «Голгофського хреста з пристоячими» обличчя святих написані олійними фарбами. Що дозволяє припустити зв'язок із «малярським цехом» Києво-Печерської лаври, а також київське походження літургійного одягу.

Цікавою є історія про надходження старожитностей до музею.

Д. Щербаківський описав даросховницю у статті «Готичні мотиви в українському золотарстві» (Щербаківський, 1924, с. 5), де вказав на те, що вона належить до фонду вилучених цінностей. Найімовірніше, пам'ятку вилучили з церкви в період, коли уряд новоствореної УСРР видав постанову на початку 1922 р. про передачу коштовних речей з усіх храмів, молитовних будинків і синагог для боротьби з голодом до Гохрану, тобто Державного сховища. У такий спосіб предмети з умістом дорогоцінних металів і коштовним камінням було вилучено в травні 1922 р. і здано до московського Гохрану. З якої саме церкви віддали гробницю, можна тільки здо-

Рис. 11. Загальний вигляд родинного монастиря Киселів у с. Низкиничі на Волині

гадуватись, оскільки на час конфіскації Миколаївський храм Макошинського монастиря був розібраний (ЦДІАК України, ф. 153, ф. 146). За припущенням, це могли бути навколишні монастирі – Максаківський Спасо-Преображенський і Домницький монастир Різдва Богородиці, які ще діяли в 1920-х рр., але готувалися до закриття.

Завдяки участі Д. Щербаківського в роботі спеціальних комісій з повернення історичних коштовностей, які мали музейне значення, упродовж 1922–1923 рр. значну частину культових цінностей, зокрема й даросховницю (НАНУ, 1922, ф. 9, № 170), вдалося повернути в Україну. Учений передав ці речі до Першого державного музею в Києві (нині – НМІУ), створивши тим самим основу для фонду золотарського мистецтва України. Із часом, а саме 1963 р., на базі дорогоцінного фонду створили Музей історичних коштовностей України (МІКУ) на території Києво-Печерської лаври – Золоту Скарбницю як філію НМІУ, де вціліла пам'ятка посіла в експозиції своє почесне місце.

Церковні вклади з Низкиницького монастиря привіз до історичного музею 1960 р. М. З. Петренко – наш колишній співробітник, автор праці «Українське золотарство» та уповноважений Ради в справах православної церкви. Уряд відрядив його на Волинь із завданням ви-

лучити із церков та монастирів дорож-
цінні старожитності, що мали історичне
значення. У такий спосіб колекція НМІУ
поповнилася меморіальними пам'ятка-
ми від яскравого представника роду Ки-

селів – Адама Киселя, офіційно забуто-
го ще за життя. І тільки народна пам'ять
та збережені «свідки історії» музейних
зібрань розставили все на свої місця.

Список використаних джерел та літератури

Каманін, М. (1918). Три тестаменти Адама Киселя. Україна. **Науковий журнал українознавства**. - Київ: Державне видавництво України, кн. 1–2, 57–60.

Львівська наукова бібліотека НАН України, Ф. Осолінських, спр. 222, арк. 2, 349–350.

Новицький, І. (1885). Адам Кисіль, воєвода київський. Київська минувшина. **Щомісячний історичний журнал**. - Київ: Типографія Імператорського університету Св. Володимира, жовтень, 205.

Ричков, П. А. (2004). Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. Київ: Техніка, 168–172.

Щербаківський, Д. (1924). Готичні мотиви в українському золотарстві. Україна. **Науковий журнал українознавства**. - Київ: Державне видавництво України, кн. 4, с. 3–15, рис. 6.

Щербак, В. (2007). Кисіль Адам Григорович. Енциклопедія історії України у 10 т. **Наукова думка**, т. 4, 304.

1-ша подорож Д. М. Щербаківського до Москви. Запис про експонат у списку повернених цінностей зроблено 17 серпня 1922 р. **Науковий архів Інституту археології НАНУ**, ф. 9, № 170, 243–247.

Niesiecki, Kasper (1840). Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych. Lipsk: Wydanie Jana Nep. Bobrowicza, т. 5, 95–98.